

VISSZATÉRNEK A HÁZTARTÁSI ALKALMAZOTTAK? – PARADIGMÁK A FIZETETT HÁZIMUNKÁRÓL* –

BARTHA Eszter

ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék; Ph.D-hallgató, ELTE TáTK Szociológiai Intézet
1117-Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: barthaeszter@hotmail.com

Abstract: Paid domestic labor has experienced a remarkable growth since the 1980s – although in the 1970s many authors predicted the slow disappearance of domestic workers as a professional group parallel to the rise of the industrial societies. This new Renaissance of paid domestic work is inseparable from the global movement of labor – the overwhelming majority of paid domestic workers migrate from the developing countries to the developed, advanced capitalist world in the hope of higher wages and a better life. The paper introduces and critically evaluates the major paradigms of paid domestic work with respect to how they can inform the analysis of this contemporary social phenomenon. The review of the main paradigms of the English literature is expected to contribute to further empirical fieldwork in Hungary.

Összefoglaló: Az 1980-as évek óta egyre inkább fellendülőben van a fizetett háztartási munka – noha az 1970-es években sokan a háztartási alkalmazott szakmájának lassú kihalását jövendölték az ipari társadalmak elterjedésével párhuzamosan. A fizetett háztartási munka ezen új reneszánsza elválaszthatatlan a globális munkaerőmozgástól – a háztartási alkalmazottak túlnyomó része „természetesen” a fejletlen országokból érkezik a fejlettebb országokba a magasabb bérek és a jobb élet reményében. A tanulmányban áttekintem és kritikailag értékelem a fizetett házimunka legfőbb paradigmáit ennek az új reneszánsznak a vonatkozásában. Az angolszász nemzetközi szakirodalomban használatos elméletek áttekintése reményeim szerint a hazai empirikus kutatómunkához is adhat további adalékokat.

Keywords: domestic worker, globalization, critical feminism, life-course, social mobility

Kulcsszavak: háztartási alkalmazott, globalizáció, rendszerkritikus feminizmus, életszakasz, társadalmi mobilitás

* Szeretném megköszönni a két opponens kritikai észrevételeit, amelyeket a tanulmány véglegesítésénél figyelembe vettem.

BEVEZETÉS

Bridget Anderson (2001), a téma egyik neves kutatója szerint két nagy elméleti megközelítés létezik a háztartási munkához. Az egyik a nőknek az otthoni háztartásban végzett ingyen – vagyis fizetetlen – munkájára koncentrálnak, a másik pedig a fizetett házimunkára. Az előbbi fizetlenségén természetesen vitatkozhatunk, hiszen éppen azért irányult rá a figyelem, hogy bebizonyítsák: a háziasszony nem otthonülő „ingyenélő”, hanem nagyon is sok időt és ügyességet igénylő munkát végez. (És persze akkor, amikor a nők tömeges munkába állása is élesebben vetette fel a házimunka megosztására irányuló kérdést). A '70-es évek angolszász szakirodalmában – nem véletlenül – a nők fizetetlen háztartási munkájára helyezte a hangsúlyt.¹ A fizetett házimunkát elsősorban történeti megközelítésben tanulmányozták, sőt, olyan intézménynek tekintették, amely egyre inkább a „letűnt múlt” tartozik. A szociológiai érdeklődés hiányának egyik oka kétségtelenül a fizetett háztartási munka erőteljes visszaesése volt a második világháború után. Ennek alapján Coser (1973) az egész világban a „háztartási alkalmazott” ősi szakmájának lassú kihalását jósolta a modern ipari társadalmak felemelkedésével.

A jelen tanulmányban viszont éppen az utóbbi megközelítést – a fizetett házimunkát – szeretném a középpontba állítani. A társadalomtörténeti fejlődés ugyanis nem „igazolta vissza” azt az optimista prognózist, hogy a modern ipari társadalmakban a házimunka gépesítése, és persze a nők előtt megnyíló más, vonzóbb munkalehetőségek (vagyis a „kereslet” és a „kínálat” párhuzamos összezsugorodása) miatt a modern, sőt a posztmodern társadalmakban egyre kevesebb háztartási alkalmazottal találkozunk. A valóságban ennek éppen az ellenkezője történt, amire a téma szakirodalmában is reflektált: a '90-es évektől egyre több cikk, könyv jelenik meg a világszerte erőteljes „expanzióban” levő fizetett házimunkáról. Mivel nagyon sok háztartási alkalmazott feketén dolgozik, nem lehet pontosan felmérni a munkaerőpiac nagyságát. A téma kutatói azonban a háztartási alkalmazottak számának jelentős növekedését tapasztalják a fejlett ipari országokban, miközben a szegényebb országokból egyre több bevándorló nő érkezik, akiknek nagy része a háztartásban helyezkedik el. A '80-as és '90-es évek-

1 Érdemes megjegyezni, hogy az olyan korai feminista szerzők, mint Ann Oakley számára az első probléma az volt, hogyan fogadtassák el kutatási témaként a fizetetlen házimunkát. Oakley *A háziasszonyok munkaaitüdjai és a munkával való megelégedettség* című disszertációja közneveltség tárgya volt a londoni egyetemen, kritikusan pedig előszeretettel kérdezték, hogyan vehet valaki komolyan egy ilyen unalmas témát (Oakley 1980). A '60-as évek óta a feministák komoly erőfeszítéseket tettek, hogy felhívják a tudományos- és közfigyelmet a fizetetlen házimunkára, amelyet hagyományosan a nők végeznek, és amely felfogásuk szerint a fizetethez hasonló, de társadalmilag alacsonyabb rendűnek tekintett munka. Oakley követői úgy tekintettek erre a gyakorlatra, mint ami elnyomó a nőkre nézve; a „reproduktív munka” kifejezés a nők rejtett munkáját volt hivatott megvilágítani, és egyúttal felhívni a figyelmet arra a haszonra, amelyet a kapitalista gazdaságnak hoz a nők mindennapi tevékenysége (pl. az új munkaerő biztosítása formájában). Más feministák nem értettek egyet a „reproduktív munka” koncepciójával, mert szerintük a nők otthon végzett munkáját nem lehet egyszerű munkafolyamatra redukálni; helyette a „gondoskodás” kifejezést javasolták, amely hangsúlyozza az érzelmi komponenst (Miller 1976; Gilligan 1982). Hilary Graham a „szeretet munkája” kifejezést használja, mint „középutas” megoldást, mert szerinte a munkaszereződések csak a pénz-nexuson keresztül bonyolódnak, a gondoskodás viszont olyan munkaszerep, amelynek formáját és tartalmát az emberek intim társadalmi és szexuális viszonyai szabják meg (Graham 1983). Graham később is javasolta a „gondoskodás” fogalmának újragondolását, és éppen a házimunka példáján keresztül kritizálta a faji és osztálykülönbségek negligálását a feminista irodalomban (Graham 1991).

ben felgyorsult az alacsonyból a magas jövedelmű országokba irányuló nemzetközi migráció, és a rendelkezésre álló felmérések azt mutatják, hogy a nők alkotják a teljes migráció egyre nagyobb részét. Az Egyesült Államokban éppúgy, mint sok európai, ázsiai és közel-keleti országban a háztartási alkalmazottak többsége szegény országokból érkező bevándorló nő. (Salzinger 1991; Romero 1992; Hondagneu-Sotelo 1994; Pratt 1999; Cox 2000; Parrenas 2000; Anderson 2000, 2001; Mattingly 2001).

San Diegóban és számos más amerikai nagyvárosban a fizetett házimunka tipikus foglalkozás a mexikói nők körében, különösen az illegális bevándorlók között (Mattingly 1999). Anderson (2001) arról számol be, hogy egyre több lengyel házimunkás dolgozik Berlinben, és közülük sokan naponta ingáznak lengyel otthonuk és a német munkahely között. A foglalkozás gyors terjedése a bevándorló nők körében arra mutat, hogy a fizetett házimunka fontos része a reprodukív munka újjászerveződésének a globális kapitalista rendszerben.

A fizetett házimunka modern kori „reneszánszáról” szóló szakirodalmat – szerteágazó jellege folytán – nehezen lehetne egy tanulmányban összegezni. Nem is erre, hanem a szakirodalomban megjelenő, fő paradigmák ismertetésére és kritikai értékelésére törekszem. Miután felvázoltam a fizetett házimunka meghatározásának néhány problémáját (amelyek természetesen kihatnak az értelmezésre) három nagy paradigmát szeretnék bemutatni: a modernizációs paradigmát, a szegmentált munkaerőpiac elméletét, és a rendszerkritikus feminista nézőpontot. Elismerem, hogy a „címkézés” némileg önkényes; azt azonban kifejezi, hogy melyik paradigma áll a legkritikusabban a „háztartási alkalmazott” szakmájának újraéledéséhez. Két értékelés csap itt össze, amely szorosan összefügg a világnézettel: az egyik a háztartási alkalmazott helyzetének kiszolgáltatottságát, munkaerejének fokozott kizsákmányolását hangsúlyozza (hogy miért fokozott, azt lentebb megmagyarázom), a másik, ellenkezőleg, arra szeretne rávilágítani, milyen kölcsönös előnyökkel jár ez a kapcsolat a munkaadó és a háztartási alkalmazott számára. A képet tovább színezi a háztartási munkamegosztás „globalizálódása”: hiszen az „új” háztartási alkalmazottak jelentős része a fejletlen, szegényebb országokból vándorol be az iparilag fejlettebb, több anyagi lehetőséget nyújtó országokba. A sokszor illegális migráció persze további lehetőségeket nyújt a munkaadóknak a visszaélésre. Ezért neveztem rendszerkritikusnak a harmadik paradigmát.

A tanulmány elé még egy (ön)kritikus megjegyzés kívánkozik. Az elemzés során az angolszász szakirodalomra támaszkodtam; a kelet-európai és a magyar szakirodalom nem került feldolgozásra.² Ha a magyar szépirodalom egyik „időtálló” remekére, az *Édes Annára* gondolunk, akkor legalábbis erős empátiával kell közelednünk a „cseleldsorshoz”; és tulajdonképpen, ahogyan látni fogjuk, a paradigmák közötti egyik nagy különbség éppen az, ha nagyon sarkítva akarok fogalmazni, hogy öntudatlan, kiszolgáltatott, és fokozottan kizsákmányolt „cseledek”, vagy ellenkezőleg, öntudatos, helyzetét jobbítani akaró és tudó „alkalmazottnak” tekintsük-e a modern házimunkásokat.³ A kérdés tudományos megválaszolásához minél több esettanulmányra van szükség. Az angolszász szakirodalomban igen erős a spanyol, és a nem fehér fajhoz

2 Emögött nincs semmilyen „értékelő” szempont. A magyar társadalomtörténeti szakirodalomból például említhetem Gyáni Gábor (1983) munkáját, ami teljesen összhangban áll az angolszász szakirodalom következtetéseivel.

tartozó bevándorlók iránti érdeklődés; Kelet-Európa ebben a vonatkozásban háttérbe szorul. Ez magyarázza, hogy a tanulmányban olyan kevés a kelet-európai példa, holott Londonban is nagyon sok a kelet-európai házimunkás, babysitter, vagy – hazai példánál maradva – sok erdélyi házimunkás dolgozik magyar családoknál, esetenként külföldön is. A létező paradigmák kritikai értékelése azonban – amelyre a tanulmányban törekszem – az empirikus kutatómunkát is segítheti.

A FIZETETT HÁZIMUNKA MEGHATÁROZÁSÁNAK PROBLÉMÁI

Látszatra egyszerű, ámde korántsem problémamentes a jelenség meghatározása: vagyis, hogy mi tartozik bele tulajdonképpen a fizetett háztartási munkába. A szakirodalomban vannak világos meghatározások, úgymint „a bejárónő és a babysitter (Gregson–Lowe 1994), „bérért végzett házimunka” (Milkman et al. 1998), vagy a kimerítő „foglalkozási kategória, amely éppúgy magába foglalja az órabéres munkásokat, akik több házban vagy lakásban takarítanak, mint a bennlakó gyermekgondozókat és házvezetőnőket” (Mattingly 2001). Ezek a meghatározások azonban figyelmen kívül hagynak két problémát: a munka speciális jellegét és az abból fakadó különleges munkaviszonyt a munkaadó és az alkalmazott között.

A munka speciális természetét kétféleképpen közelíthetjük meg. Az egyik a munkakör pontos leírásának a hiánya. A bevásárlás például olyan különböző feladatokat foglal(hat) magába, mint a bevásárló-lista összeállítása, vezetés a legközelebbi szupermarketig, vásárlás, az áruk kirakodása, és közben a gyermekfelügyelet megoldása. Merő tévhit, hogy a házimunkához nem kell semmiféle képzettség; valójában olyan munkafolyamatok összessége, amelyek hozzáértést és jó időbeosztást kívánnak meg, amire mindenki rájön, amikor „rászakad” a háztartás.⁴

A munkaköri leírás és a szakképzettség gyakori hiányának komoly kihatása van a háztartási kisegítők munkakörülményeire, különösen akkor, ha a munkaadó házában élnek. Amikor Anderson megkérdezte a bevándorló házimunkásokat, hogy mit csinálnak, gyakran azt válaszolták, hogy mindent: „Mindent meg kell csinálnunk a kerti munkától az autómosásig. Nincs semmi, amit ne velünk végeztetnének” (Anderson 1997). A bevándorló, jórészt feketén alkalmazott házimunkások különösen kiszolgáltatott helyzetben vannak, mivel nem szabályozzák a munkaórákat, és nem rögzítik a pontos feladatokat.

A másik értelmezési szint a háztartási munka funkciójának vizsgálata. Anderson (2001) szerint a házimunka meghatározásának ellentmondásossága két külön funkcióhoz kapcsolódik: az egyik az emberi élet fenntartásához szükséges munka, a másik az életstílus, vagy még pontosabban státusz reprodukciója. Míg egy középosztálybeli nőnek szüksége lehet gyermekgondozóra, hogy eljárjon dolgozni, nem biztos, hogy a takarításra bejárónőt kell alkalmaznia. A középosztálybeli életstílus kiszolgálása

3 Itt nincs módomban bemutatni az *Édes Annával* foglalkozó gazdag irodalmat, de egy másik tanulmányomban (Bartha 2008) részletesebben foglalkozom a regény szociológiai aspektusaival.

4 Hogy mennyire illúzió volt azt gondolni, hogy a háztartás gépesítése majd mindent megold, arra nézve az irodalmi példák közül említhetem a *Kramer kontra Kramer*t, amiből nemcsak az derül ki, hogy a házimunka és a gyereknevelés bizony „főállás”, hanem az is, hogy sok nőnek nem feltétlenül az jelenti az önmegvalósítást, hogy jó háziasszony és családanya.

azonban idő- és munkaigényes. Idézzük Anderson egyik indiai interjúalanyát, aki egy párizsi háztartásban dolgozik: „Csodálkozni fog, mennyi fürdőköpenyt használ naponta, egy selymet és két pamutot. Kérdezem én, miért kell Madame-nak ennyi fürdőköpeny? Minden nap fel kell őket akasztani és eligazgatni, ha összegyűrödtek” (Anderson 2001: 21). Anderson (2001) szerint a fizetett házimunka jó részét az életstílusok kiszolgálása emészti fel.

És van még valami, amit a történeti szakirodalomban gyakrabban hangsúlyoznak ugyan, de a háztartási munkások globális migrációja által felvetett problémák között is egyre inkább előtérbe kerül: a munkaadó és az alkalmazott közötti munkaviszony „különlegessége”. Bibó István jó érzékkel veszi észre, hogy a háziasszony és a háztartási alkalmazott társadalmilag úgy vannak egymás mellé szervezve, hogy egymásról szükségyszerűen és tipikusan rosszat tapasztalnak, mert viszonyukban keveredik a patriarchális és a szerződéses függés.⁵ Ezért van az, hogy a háziasszony tipikusan úgy éli meg, hogy a „cseléd” megbízhatatlan, lusta, önző, és nem lehet rá számítani, míg a házimunkások szívtelennek, követelőzőnek és lelketlen hajcsárnak látják a „nagyságát”. Persze, mondhatjuk, hogy a valóságban nincsenek tisztán szerződéses viszonyok, hiszen például egy iskolában a tanárok számára is sok függ az igazgató jóindulatától, de gondolhatunk a titkárnő és a „vezér” kapcsolatára is (szerződéses kötelessége-e a titkárnőnek, hogy megfőzze a kávé, vagy ezt inkább a paternalista függés alá soroljuk?). Egy másik ismert jelenség a túlmunka kicsikarása: ha az embert a főnöke kéri meg egy pluszmunka elvégzésére, vagy arra, hogy tovább maradjon benn a munkahelyén, mint amit a szerződés előír, ritkán mond nemet. A rugalmas munkaidő és az informális gazdaság terjedésével pedig egyre több paternalista elem keveredik bele a „tisztán” szerződéses munkaviszonyba.⁶

A fentiek figyelembe vételével is azt mondanám azonban, hogy a bevándorló, és főleg bentlakó házimunkás és a munkaadó közötti viszony „megsokszorozza” a visszaélés lehetőségeit. Azt a korábbi megfigyelést, hogy a házimunka a szolgáltatól a szerződéses munkaviszony irányába fejlődik (McBride 1976; Sutherland 1981; Salzinger 1991), a migrációs és az informális gazdaságról készített tanulmányok egyre inkább megkérdőjelezzik. Különösen az illegális és bentlakó házimunkások körében nagy a kiszolgáltatottság: nincs munkaszerződés, nincsenek vagy teljesen esetlegesek a munkahelyi juttatások, és teljesen a két fél közötti személyes megegyezéstől függenek a munkafeltételek. Tekintve, hogy egyre több bevándorló nő próbál elhelyezkedni a háztartásban, valószínűtlen, hogy a munkaadók rákényszerülnének, hogy megváltoztassák a munkafeltételeket. Ráadásul az informális gazdaságról készített tanulmányok azt mutatják, hogy egyre több helyi állampolgárt is feketén alkalmaznak, hogy elkerüljék az adófizetést (Daniels 1987; Sassen-Koob 1989).

Ahogy a történeti munkákból kiderül, a házimunka hagyományosan a háztartás vagy nagycsalád magas rangú tagjai kiszolgálásának feudális felfogásához kapcsolódik. Kapitalista társadalomban azonban, ahogyan Bibó István megmutatta, elmosódnak a határok a tisztán piaci, illetve a háztartásban feltételezett patriarchális viszonyok között, és ez az ellentmondás teremt meg a munkaadó és a házimunkás közötti speciá-

5 Bibó a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című, híres esszéjében beszél erről a viszonyról (Bibó 2001).

6 Ennek egy korai kifejtéséhez lásd Portes et al. 1989.

lis munkaviszonyt. Míg a „piaci szabály” szerint a munkaadó megvásárol egy szolgáltatást, addig a háztartásban elfoglalt hely – akármilyen egyenlőtlen hatalmi helyzetet is takar – „kikényszeríti” a munkaadó és az alkalmazott közötti sokkal személyesebb – ha úgy tetszik, intimebb - kapcsolatot. A „családi ideológia” természetesen kétélű, hiszen éppen ezen az alapon kérhet – persze fizetetlen – túlórákat a munkaadó az alkalmazottól, ami a bentlakó házimunkások leggyakoribb panasza (Colen 1989). Ez a gyakorlat nem kíván különösebben kegyetlen vagy kizsákmányoló munkaadókat; egyszerűen arról van szó, hogy nem tekintik „külön munkának” a házimunkások extra idejét.

Valójában azt mondhatjuk, hogy éppen a piaci szabályok és a családi kötelezettségek közötti bizonytalan határ okozza a legtöbb konfliktust a munkaadók és az alkalmazottak között. Az olyan tipikus sztereotípiák, mint a „lusta, hálátlan és megbízhatatlan” házimunkás, valamint a „kapzsi és fukar” munkaadó jól példázzák a munkaviszony sajátos és ellentmondó értelmezését mindkét oldalon. Egyfelől, a munkaadók ragaszkodnak a piaci szabály érvényesítéséhez, amikor szolgáltatásokat követelnek a házimunkásoktól; másfelől, hálátlansággal vádolják őket, amikor nem áldozzák fel saját érdekeiket a „családi ideológia” oltárán. Chin (1998) számos példát talál arra, amikor a munkaadó személyes áruulásként értelmezte a házimunkás távozását. Természetesen ennek ellenkezőjére is találunk példát; vagyis, amikor a babysitter vagy au-pair valóban baráti viszonyba kerül a munkaadó családjával (Nelson 1990; Gregson–Lowe 1994). Noha a szakszerű fizetett házimunka javíthatja a házimunkás esélyeit az informális munkaügyi alkuban, mindez nem változtat azon, hogy a munkaadók sokkal előnyösebb helyzetben vannak, hogy kijelöljék a határt a „piaci” és a „családi” viszonyok között, mint alkalmazottaik.

Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a „rendes” munkahelyi viszonyban nincsenek paternalista elemek. Csakhogy a bentlakó, sokszor illegális házimunkások helyzete többszörösen kiszolgáltatott. „Rendes” munkahelyen, ha az alkalmazott nagyon elviselhetetlennek érzi a főnökét, „végső megoldásként” akármikor felmondhat. Sokkal nehezebb ez akkor, ha a házimunkás a munkaadó otthonában él, és egyszerűen nincs hová mennie. Az extra szolgáltatást is sokkal könnyebb kérni a közös háztartásban, mint a munkahelyen; hiszen a munkaadó személyesen is ellenőrizheti, hogy mikor, mire ér rá alkalmazottja. Persze, mondhatjuk erre némileg rosszmájúan: az illegális bevándorlók tudják, milyen kockázatot vállalnak, hiszen dokumentumok híján nem számíthatnak a hatóságok segítségére, ellenkezőleg, rettegnek attól, hogy kapcsolatba kerülnek velük. Az illegális bevándorlók azonban általában nem „jódolgukban” választják ezt a megoldást; és sokszor az otthon maradt családnak égető szüksége van arra a pénzre, amit a házimunkás a fejlettebb, gazdagabb (és ezért többet fizető) országokban megkeres. Ebben az értelemben tehát sokszor nincs visszaút a szegény, elmaradott, vagy reménytelen helyzetben lévő országokból érkezők előtt. Arról már nem is beszélve, hogy megfelelő kapcsolatrendszer, „network” híján nem olyan könnyű lecserélni a munkaadót. (És akkor még nem is beszéltem arról a pszichikai megterhelésről, hogy a bevándorló házimunkások tulajdonképpen teljesen egyedül vannak egy számukra idegen környezetben, ahol többnyire senkire nem számíthatnak a munkaadó családján kívül. A megfelelni akarás ilyen esetekben nyilván sokkal erősebb, mint egy „normális” munkahelyi alkalmazás esetén). A szakirodalomban egyre inkább elismerik az állampolgárság szerepét, hiszen korántsem mindegy, hogy a be-

vándorló házimunkás milyen mértékben számíthat országa támogatására, mint ahogyan az sem, hogy egyáltalán tervezi-e a visszatérést, vagy eleve a menekülés szándékával hagyta el az anyaországot. A fejletlen országokból a fejlettekbe irányuló migráció – természetesen – nemcsak a háztartási alkalmazottakra korlátozódik; mégis jogosnak tartom azt, hogy „speciális” viszonyról beszéljünk a munkaadós és a bentlakó házimunkás esetében, mert ez a viszony fokozott kizsákmányolást tesz lehetővé – akkor is, ha a gyakorlatban erre nem – vagy legalábbis nem mindig – kerül sor.

A MODERNIZÁCIÓS PARADIGMA

Az egyik legkorábbi kísérlet arra, hogy megmagyarázza a háztartásban alkalmazott munkaerő változásait, a modernizációs paradigmához köthető. Eszerint a házimunka elterjedése a kapitalista világban a nyugati társadalmak modernizálásának egy adott fázisára volt jellemző, és a 18. századtól a 19. század közepéig tartó felgyorsult urbanizáció következménye. A szerzők ennek a szakasznak a befejezésével magyarázták a házimunkások számának csökkenését Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, illetve jövendölték a foglalkozás kihalását az 1970-es években. Collver és Langlois például a női foglalkoztatás nemzetközi összehasonlításában arra a következtetésre jut, hogy „a fejlődés során a női munkaerő más szektoraihoz képest jelentősen csökken a fizetett háztartási munka” (Collver és Langlois 1962, 380). Chaplin, miután megállapítja a fizetett házimunka visszaszorulását, hozzáteszi, hogy „a házimunka az iparosítás és modernizáció szintjének és minőségének fő társadalmi indikátora” (Chaplin 1978, 123). Coser szerint a fizetett házimunka kihalóban van az Egyesült Államokban: „A háztartási alkalmazott szakmája elvesztette azt a presztízst, amit valamikor esetleg élvezett. A státusz annyira stigmatizált, hogy aligha akad rá jelentkező az egyszerű állampolgárok között... Ha egy társadalom eléri ezt a szintet, a státusz és a szerep kihalásra van ítélve” (Coser 1973, 39).

A modernizációs paradigmához sorolhatjuk azokat a szerzőket is, akik a háztartási munkát egyfajta „hídfoglalkozásnak” tekintették. Ők a hangsúlyt nem annyira a házimunka „premodern” jellegére, mint inkább arra helyezik, hogy milyen szerepet játszott ez a munka az egyéneknek a modern társadalomhoz való asszimilációjában. Broom és Smith (1963), valamint McBride (1976) kutatásai szerint a házimunka elősegítette a hagyományos, falusi nők modernizálását és felfelé való mobilitását egy adott etnikai közösségen belül. McBride megállapította, hogy a francia szolgálók negyede-harmada felfelé mobil házasságot kötött. Szerinte a szolgálat lehetővé tette, hogy a nők elegendő hozományt gyűjtsenek, és iparos vagy kereskedő férjhez találjanak maguknak. „Ami a hajadonokat illeti, a párizsi szolgálók végrendeletéből kiderül, hogy öregkorukban kevesen jutottak teljes nyomorra. Azon szolgálók közül, akik 1825-ben, 1853-ban és 1869-ben haltak meg Párizsban, nem egy jelentős tulajdonnal rendelkezett” (McBride 1976, 97). Az Egyesült Államokban Katzman szerint a bentlakással együttjáró „városiasabb és modernebb környezet” pozitív hatást gyakorolt a vidékről feljött, amerikai születésű szolgálókra, akik így elsajátították „az új munkafegyelmet és a középosztálybeli normákat és értékeket” (Katzman 1981, 171).

A modernizációs paradigma alkalmazása a globális világrendszerben újratermelő házimunkára azonban több szempontból is problematikus. Először, a paradigma

feltételezi, hogy az iparosítással a házimunkások létszámának alakulása univerzális mintákat követ: a felgyorsuló urbanizáció szakaszában erőteljesen nő, majd a modernizáció egy későbbi szakaszán csökken, és végül a foglalkozás teljesen eltűnik. A felmérések azonban ennek az ellenkezőjét mutatják: a szegényebb országokban nemhogy csökkenne a házimunkások száma, hanem növekszik (Chaney és Castro 1989; Heyzer et al. 1994). Másodsor, a szakirodalomban bőven találunk bizonyítékot arra, hogy az utóbbi évtizedekben a fejlett ipari országokban is megfordult a trend, és egyre nő a kereslet a háztartási alkalmazottak iránt. Harmadsor, noha nagyon kevés tanulmány foglalkozik a mai házimunkások társadalmi mobilitásával, az Anderson (2000) által gyűjtött életút-interjúk legalábbis kétségbe vonják a „hídfoglalkozás” alkalmazhatóságát. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a modernizációs paradigma vajmi kevésbé alkalmas a fizetett munka reneszánszának értelmezésére a globális kapitalista rendszerben.

A szegmentált munkaerőpiac elmélete

Szemben a modernizációs paradigmával, amely a házimunkát átmeneti szakasznak tekintette a nők életében, a szegmentált munkaerőpiac tézise arra kívánt magyarázatot adni, hogy miért *nem* valósul meg a felfelé való mobilitás. Evelyn Glenn több tanulmányt (1981, 1986, 1992) írt a Kaliforniában dolgozó japán-amerikai nőkről. Glenn összehasonlította az „issei” (fényképről megismert menyasszony) és a „nisei” (az Egyesült Államokban született japán-amerikai nők) életútját, és azt találta, hogy, míg az „issei” esetében a fizetett házimunka belépést (és többnyire felfelé mobil házasságot) jelentett az Egyesült Államokba, addig a „nisei” nők megrekedtek egyfajta „foglalkozási gettóban”, vagyis a lányok éppúgy megmaradtak a háztartásban, mint az édesanyák. Glenn szerint a munkaerőpiac szegregációja okozta, hogy a japán-amerikai nők több nemzedéke sem tudott kitörni a „foglalkozási gettóból” egészen az 1970-es évekig.

Hasonló következtetésre jut Romero (1987), aki az Új-Mexikóból és Coloradóból Denverbe bevándorló mexikói nők életútját tanulmányozta. Ezek a nők – más lehetőségek híján - a házasság és a gyerekszülés után is a háztartásban vállaltak munkát. Míg a fehér nők esetében a foglalkozás gyakran valóban átmeneti volt, vagyis szert tehettek olyan kapcsolatokra vagy ismeretekre, amelyek segítségével elhagyhatták a szolgálatot, Romero interjúalanyainak – csakúgy, mint a japán-amerikai vagy fekete nőknek (Cock 1980) – nem volt más választásuk, mint visszatérni a háztartásba. A mexikói házimunkások így szintén „foglalkozási gettóba” kerültek, és nem tudtak kialakítani olyan hálózatokat, amelyek segítségével feljebb léphettek volna a társadalmi-gazdasági ranglétrán.

A szegmentált munkaerőpiac elmélete kétségtelenül több lehetőséget kínál a fizetett házimunka új „reneszánszának” megértésére, mint a modernizációs paradigma. Ma 100 milliósnál is többre becsülik a nemzetközi migrációt, amelynek 30%-a Nyugat-Európába és az Egyesült Államokba irányul. A bevándorlók több mint fele nő. Az újonnan érkezettek, különösen az illegális bevándorlók számára a házimunka jelenti gyakorlatilag az egyetlen foglalkozási lehetőséget, leszámítva a prostitúciót. Mivel a centrum/periféria választóvonal gyakran etnikai határokhöz kapcsolódik (Wallerstein

1991), a bevándorló házimunkások többsége színesbőrű nő. Így nagyon is releváns kérdés, hogy a szolgálat „hídfoglalkozást” vagy inkább „foglalkozási gettót” jelent-e a bevándorlóknak és gyermekeiknek.

Mielőtt elszórt következtetésre jutnánk, azt kell mondanunk, hogy a mai házimunkáról készült tanulmányok tükrében ellentmondásos a kép. Először is, sok házimunkás ideiglenes stratégiának tekinti a szolgálatot, hogy elegendő tőkét gyűjtsön, és hazatérjen (Lawson 1998; Parrenas 2000, 2001). Másodsor, a bevándorló házimunkások társadalmi és gazdasági státusza gyakran ellentétesen változik.

Salzinger (1991) leír például egy angolórát, ahol dél-amerikai bevándorló nők gyakorolják a léteget: „El Salvadorban tanár voltam, itt házvezetőnő”. Nicaraguában üzletasszony voltam, itt gyermekgondozó”. Zavart nevetés az osztályban. Észrevéve a kényelmetlenséget, megjegyzem [a szerző]: „Mindenki látott jobb napokat”. Az egyik nő visszafordul a csoporthoz: „Zavarban vagyunk, de nem kellene. Megvan a képzettségünk, jól dolgozunk, és jól fizetnek. Nem csúszunk le.” (Salzinger 1991, 139).

A fenti példa jól mutatja, milyen nehéz megválaszolni azt a kérdést, hogy a házimunkások „felfelé” vagy „lefelé” irányuló mobilitást tapasztalnak. Természetesen idézhetünk ellenkező példákat, amikor az illegális bevándorlókat becsapják, visszaélnék a helyzetükkel, és „kvázi” - vagy gyakran tényleges – rabszolgasorban tartják őket, kihasználva, hogy az idegen országban senkihez sem fordulhatnak (és sokszor a nyelvismeret is hiányzik). Anderson leírja például az etiópiai Shaila esetét, aki illegális bevándorlóként dolgozott Athénban. Shailát munkaadója többször megerőszakolta, és amikor terhes lett, kidobta az utcára. A lány ma hajléktalanként és szellemileg zavart állapotban él Athén utcáin, és kéregetésből tartja fenn magát⁷ (Anderson 1997).

Míg sokszor előfordul, hogy a bevándorló nőket éppen családjuk anyagi vagy társadalmi helyzete javításának hamis ígérete csábítja bele a külföldi kalandba (és nem ritkán a prostitúcióba), arra is van példa, amikor a nő új, kenyérkereső, sőt gyakran családfenntartó szerepe formálja át a hazai patriarchális ideológiát. A Hong Kongban dolgozó Fülöp-szigeteki bevándorlókat tanulmányozó Constable (1999) azt tapasztalta, hogy sok bevándorló nő nem kívánja feladni a kint megteremtett személyes és anyagi függetlenséget. Ezek a nők új barátságokat kötöttek, pénzt küldenek haza (nemegyszer saját otthon élő gyermekeik fenntartására), új nemi és politikai szerepeket vállalnak, és ezért egyre késleltetik a hazatérést. Ide tartozik Virginia esete, aki a házimunka mellett szakszervezeti aktivista is. Kilencéves fiát a Fülöp-szigeteken neveli Virginia családja. Virginia a munkája miatt csak ritkán jár haza, de fia rendszeresen látogatja: „A fiam nem akarja, hogy itt maradjak. Folyton azt kérdezi: 'Miért van szükséged erre a munkára, amikor otthon is dolgozhatsz?' Egyszer azt mondta, 'a barátaim szerint a pénz nem számít, fontosabb lenne, ha velem maradnál. Tudod, hogy apám sincs'. Azt mondom neki, hogy azért tudok neked számítógépet és szép ruhákat venni, és azért jársz jó iskolába, mert Hong Kongban dolgozom” (Constable 1999).

Mattingly (2001) és Parrenas (2001) kutatásai hasonlóképpen azt mutatják, hogy a női bevándorlás olyan családi stratégia, amelyet a háztartási nemi szerepek és ideoló-

7 Sok lehangoló kelet-európai példát is idézhetünk arra, hogy a „külföldi vonzó munkalehetőség” nemritkán prostitúciót jelent. Lukas Moodysson Lilja 4-ever című filmje egy orosz lány Svédországba való „kicsábítását” festi meg igen drámai vizuális eszközökkel (ráadásul gyermekprostitúcióról van szó). A témához lásd még Wijers (1999).

giák alakítanak. Mattingly (2001) szerint a családalapú gondoskodó hálózatok meglétét bizonyítja, hogy a házimunkásként dolgozó fiatal nők igen jelentős összegeket küldenek haza, és nemritkán ez a pénzküldemény az otthon maradt családtagok fő bevétele.⁸ Mattingly interjúalanyai egy kivétellel keresetük legnagyobb részét hazaküldték Mexikóba. A legtöbben azt mondták, hogy azért hagyták abba az iskolát és költöztek át az Egyesült Államokba, hogy segíthessék Mexikóban maradt családjukat. A 21 éves Vicky például 15 éves kora óta dolgozik teljes munkaidőben, és 17 éves kora óta bentlakó házimunkás az Egyesült Államokban. Az interjú készítésének időpontjában ő tartotta el Mexikóban élő özvegy édesanyját és három testvérét. Arra a kérdésre, hogy mit szeretne csinálni, ha szabadon választhatna foglalkozást, Vicky azt felelte: „Nagyon sok álmom van, divattervezés, színészet, dalszövegírás... szeretnék tanulni, de későn jönnek haza, és nincs kocsim, úgyhogy nem lehet. Szeretnék összespórolni egy kocsira valót, de nem lehet, mert a családomnak tényleg nagy szüksége van a pénzre” (Mattingly 2001, 383).

Az életút-interjúk és a házimunkások körében végzett tanulmányok tehát igen vegyes képet mutatnak, és nem lehet egyértelmű választ adni azokra a kérdésekre, hogy a női bevándorlók számára „híd foglalkozást” vagy inkább „foglalkozási gettót” jelent-e a házimunka; felszabadító vagy elnyomó hatása van-e; és megkérdőjelezi, vagy inkább megerősíti a patriarchális nemi szerepeket. Találunk olyan szomorúan egyértelmű példát, mint Shaila esete, de említhetjük Virginiát, aki önállóbb és függetlenebb életet talált Hong Kongban, mint otthon, és sikeresen kialakított magának egy új nemi identitást. Ezzel természetesen nem kívánjuk vitatni, hogy a háztartási és gondoskodó munka megosztása korántsem független a nők osztályhelyzetétől; a kutatások vegyes eredményei alapján azonban azt mondhatjuk, hogy a nők különböző módon hozzák létre, értelmezik és változtatják meg a munkaadó és az alkalmazott közötti viszonyt.

A rendszerkritikus feminista nézőpont

Az ide sorolható szerzők egyformán kritizálták a modernizációs paradigma univerzalista felfogását a kapitalista fejlődésről és a Harmadik Világ marxista elemzőinek vakságát a nemi különbségekre. Ennek tipikus példája Gaitskell *et al.* (1984). A kötet szerzői szerint a fizetett házimunkát a bérmunka egy speciális fajtájának kell tekinteni: mivel a házimunkások fizetést kapnak a háztartásban végzett munkáért, a háziasszonyok pedig nem, helyzetük és státuszuk nagyon eltérő. Eszerint a bérmunka a háztartásban is hasonló feltételeket teremt, mint a gyárban, és a munkaadó és az alkalmazott között viszony alapvetően az ellenőrzés/felügyelet, valamint a fizetség/elbocsátás körül forog. Ezen az ideológiai alapon tekintik a szerzők „osztálynak” a háztartási alkalmazottakat.

Míg a fenti felfogás elavultnak tűnhet, ahogyan Enloe (1989) rámutat, a fizetett házimunka megosztásának egyenlőtlenségei megragadhatók globális összefüggésekben. Enloe a házimunkások nemzetközi migrációját a nemzetközi adósságpolitika és különösen a Nemzetközi Valutaalap tevékenységének összefüggésében értelmezi. Szerinte

8 Heyzer és Wee (1994) becslése szerint a bevándorlók által hazaküldött pénz a Harmadik Világ országainak egyik legfontosabb bevételi forrása.

a Valutaalap által előírt megszorító politika terhét a nők sokkal jobban megérik, mint a férfiak. Az állami támogatások megnyirbálása, az élelmiszerár-drágulás, az egészségügy és az oktatás privatizációja, amelyeket a Valutaalap feltételül szab a további támogatásokhoz, jelentősen növelik az egyéni háztartások terheit, valamint a generációs és a mindennapi társadalmi reprodukció költségeit. Tekintve, hogy a háztartás hagyományosan a nők feladata, elsősorban nekik kell előteremteniük a hiányzó pénzüsszeget. A Harmadik Világ országaiban a nők gyakran csak a prostitúció, a fizetett házimunka vagy a futószalag között választhatnak: „Az adósságcsapda sok Britanniában, Olaszországban, Szingapúrban, Kanadában, Kuvaitban és az Egyesült Államokban élő középosztálybeli nő számára biztosítja a házimunkások új generációját. Ha egy mexikói, jamaicai, vagy Fülöp-szigeteki nő úgy dönt, hogy gazdagabb országban vállal háztartási munkát, akkor tulajdonképpen a saját nemzetközi adósságpolitikáját 'menedzseli'. Úgy próbál megbirkózni az otthoni keresetek csökkenő vásárlóerejével, és a mindennapi megélhetés drágulásával, hogy fürdőszobákat takarít a bankárok országaiban” (Enloe 1989, 185).

A rendszerkritikus feminista paradigma két ponton haladja meg az eddig tárgyalt elméleteket. Először, olyan konceptuális keretet kínál, amely a reprodukzív munka megosztását a globális kapitalista világrendszer egyenlőtlenségeinek kontextusában értelmezi. Ahogyan Mattingly (2001) megjegyzi, az egyes országok közötti óriási gazdasági egyenlőtlenségek és a megélhetés jelentősen különböző költségei olyan tényezők, amelyek döntő mértékben alakítják a reprodukzív munka új nemzetközi szerveződését. A szegény országokból a gazdagabbakba irányuló migrációt sokszor nemcsak az adósságcsapda motiválja, hanem az óriási bérkülönbségek a centrum és a periféria országai között. Vicky hazaküldött keresetéből például Mexikóban megélhet egy négytagú család; Virginia fia gazdag gyerekek érezheti magát otthon, mert az anyja Hong Kongban dolgozik; és a Salzinger esettanulmányából megismert tanárok háztartási alkalmazottként több pénzt keresnek az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában, mint amikor tanárként dolgoztak a fejlődő világ országaiban. Arra a kérdésre, hogy a fejlődő világból érkező nők miért pont háztartási alkalmazottként helyezkednek el, a válasz kézenfekvő: mert erre van a legnagyobb kereslet, éppen azért, mert a helyiek nem szívesen vállalnak el ilyen munkát. A bevándorlóknak viszont sokszor nincs más választásuk (főleg, ha illegálisak), mint betölteni az üresen maradt helyeket a foglalkozási hierarchia legeljén.

A paradigma másik nagy előnye az, hogy az osztály, a gender és az etnikum kategóriáiban ragadja meg a reprodukzív munkamegosztás egyenlőtlen viszonyait. Az apartheid rendszerben élő házimunkásokról szóló tanulmányában Cock (1989) például azt írja, hogy a munkamegosztás (fehér munkaadók és fekete szolgálók) a munkást az örökös alárendelt szerepére kárhoztatja, és újratermeli a rasszista sztereotípiákat. Ahogyan az egyik „úrnő” kijelentette: „Ők feketék, mi pedig fehérek vagyunk... nem hasonlíthat össze bennünket” (Cock 1989, 140).

A New Yorkban alkalmazott nyugat-indiai házimunkások között dolgozó Colen azt tapasztalta, hogy míg ezeket a nőket a saját közösségükben nagy tisztelet övezte (mint dolgozókat és édesanyákat), addig New Yorkban nem sokra becsülték sem a személyüket, sem pedig a munkájukat. Colen szerint ezeket a nőket még inkább diszkriminálták a nemük és a bőrszínük miatt egy olyan társadalomban, amelyet mélyen átítatnak az osztály- és nemi előítéletek, és a rasszista és nacionalista ideológiák. Aho-

gyan Colen egyik interjúalánya megjegyezte: „A legrosszabb, ha úgy néznek rád, mintha hülye lennél, vagy nem is hülye, hanem inkább született ostoba. Pedig nem kéne úgy bánni másokkal, ahogyan te sem akarod, hogy bánjanak veled. Nem lehet mindenki orvos vagy ügyvéd, valakinek a szemetet is fel kell takarítani... Én keményen dolgozom. Csak egy kis megbecsülést szeretnék. Ha 1,000 dollárt fizetnek, de úgy bánnak velem, mint egy szeméttel, abból telik a számlákra, de a többit felejtjük el” (Colen 1989, 182).

Miközben Rollins (1985) kiemeli a faji és etnikai tényezőt a háztartási alkalmazás dinamikájában, Milkman *et al.* (1998) felmérése szerint az osztályhelyzettől függő gazdasági egyenlőtlenség a munkaerőpiac nagyságának egyik fontos mutatója. A szerzők regressziós analízissel vizsgálták a házimunkát az USA 100 legnagyobb városában, és azt találták, hogy minél nagyobb az erőforrások különbsége a szegény és a tehetős háztartások között, annál könnyebben alkalmazhatják házimunkára a szegény háztartások tagjait a gazdagok. Hozzáteszik, hogy ha a jövedelmek különbsége továbbra is egyre nő az Államokban, a fizetett házimunka újból nemzeti jelenség lehet.

Milkman és szerzőtársai eredményei kétségtelenül megerősítik a rendszerkritikus feminista paradigmát. Ehhez hozzátehetjük Enloe tézisének, aki a fejlett és fejlődő országok közötti jövedelmek különbségeinek növekedésével magyarázza a házimunka globális expanzióját. Összefoglalva, azt mondhatjuk, hogy a rendszerkritikus feminista megközelítés komoly perspektívákat tartogat a reprodukív munka globális megosztásának vizsgálatára.

Érdeemes azonban két olyan kérdést felvetni, amelyek tekintetében az ide sorolható szerzők közül sokan hajlamosak arra, hogy kritikátlanul azonosítsák magukat a régi marxista irodalom előfeltevéseivel. Noha a házimunkások globális migrációjában fontos szerepet játszik az egyes országok, régiók közötti gazdasági egyenlőtlenség, ezt sok szerző, mint például Wallerstein (1991) is, elsősorban a rassz kategóriájában kívánják megragadni. Holott ha a globális migrációt nézzük, az állampolgárság egyre nagyobb szerepet játszik a házimunkások lehetőségeinek és esélyeinek alakításában. Az elején jeleztem, hogy vannak olyan fontos szerzők, mint például Schechter (1998), Anderson (2000) and Mattingly (2001) akik az állampolgársággal kívánják összekapcsolni a fizetett házimunkáról szóló vitát. Az állampolgárságot nem szerettem volna külön paradigmaként szerepeltetni, annál is kevésbé, hiszen a rendszerkritikus feminista irányzat „címkéje” alá tartozik. Az alábbiakban a három szerző idevágó gondolatait ismertetem.

Schechter (1998) rámutat arra, hogy a második világháború után egyre több nő állt munkába Kanadában, ami új keresletet támasztott a háztartási alkalmazottak iránt. A bevándorlást elősegítendő, 1947-ben felajánlották, hogy a háztartási alkalmazottak tartózkodási és munkavállalási engedélyt kapnak, ha „leszolgáltak” egy bizonyos időszakot. Noha eredetileg a fehér nőket szerették volna Kanadába „csábítani” háztartási alkalmazottnak, 1955-ben a karib-tengeri országokkal is kötöttek ilyen megállapodásokat.

Az 1970-es évek közepétől Kanada szigorított bevándorlási politikáján. 1976-tól a külföldi háztartási alkalmazottak, ha lejár a szerződésük, nem maradhatnak tovább Kanadában. Vízumuk munkánélküli segélyre és más társadalmi juttatásra sem jogosítja fel őket; szerződésük lejártával azonnal haza kell térniük. Schechter szerint az így kiadott vízumok elsősorban a munkaadók és a kanadai állam érdekeit szolgálják. Mi-

vel a külföldi bevándorlók csak korlátozott munkavállalási és állampolgári jogokkal rendelkeznek, ki vannak szolgáltatva munkaadóiknak. (Hiszen sok minden kell ahhoz, hogy valaki felmondjon ilyen körülmények között, főleg, ha az otthon maradt család számít a Kanadából küldött pénzre!). A rendszer ugyanakkor az államnak is kedvez, hiszen megtakarítja a külföldi házimunkások társadalombiztosítását, és rájuk hárítja, legalábbis részben, a kanadai állampolgárok társadalmi reprodukciójának költségeit.

Anderson (2000) még keményebben fogalmaz: „A bevándorló házimunkások teszi lehetővé, hogy a középosztálybeli nők éppolyan esélyekkel jelenjenek meg a munkaerőpiacon, mint a férfiak, mert nem kell törődniük a háztartással. Fontos tényező, hogy bevándorlókról van szó: hogy hasonlóká váljanak a férfiakhoz, a dolgozó nőknek olyan házimunkásokra van szükségük, akik rugalmasak, mint a feleségek, vállalják a hosszú munkaidőt, és a gondoskodó és háztartási munka összehangolását. A bevándorlók sokkal rugalmasabbak, mint az állampolgárok” (Anderson 2000, 190).

Anderson arra is felhívja a figyelmet, hogy noha a bevándorlók részt vesznek a reprodukív munkában, többnyire fel kell áldozniuk a saját családi életüket. A családgyegetés még a dokumentált munkásoknál is nehéz, az illegális bevándorlók gyermekeit pedig tipikusan az otthon maradt női családtagok nevelik. A transznacionális anyaság társadalmi és pszichológiai költségei további kutatást igényelnek; annyit azonban kutatás nélkül is megmondhatunk, hogy nem véletlenül van a fejlett országokban ilyen nagy kereslet a „gondoskodó munka” iránt, hiszen ki vállalná jószántából és örömmel, főleg az önmegvalósítás értékeit középpontba helyező, fogyasztói társadalmakban, hogy egy idegen háztartásnak és az ott lakóknak szentelje minden idejét és a legjobb éveit? Ebben az értelemben beszélhetünk tehát a reprodukív munka globális megosztásáról: a fejlett országban élő nők bevándorló házimunkásokra „hárítják át” a reprodukív munka kellemetlen terheit, az utóbbiak pedig – más erőforrások híján – családjuk segítségére támaszkodnak a saját gyermekeik nevelésében. Ezek a költségek; de persze a fizetséget sem kapcsolhatjuk ki egészen, hiszen a bevándorló házimunkások sokkal több pénzt tudnak megkeresni a fejlett országokban, mintha otthon vállalnának munkát; és ebből a pénzből segítik a családjukat is. Akár a költséget, akár a fizetséget hangsúlyozzuk jobban, egy dolog biztos, amit Anderson is leszögez: az állampolgárság fontos tényező a fizetett házimunka mai mintáiban és stratégiáiban.

Mattingly (2001) is kiemeli az állampolgárságot a San Diegóban dolgozó mexikói nőkről írt tanulmányában. Míg az amerikai középosztálybeli nők bevándorló házimunkásokat alkalmaznak, hogy ne szakadjon meg a pályafutásuk, a bevándorlók a saját gyermekeik gondozásában csak a családi hálózatra (édesanyák, fiatalabb testvérek, unokatestvérek) számíthatnak. Mattingly tanulmányában a munkaadók tipikusan úgy tekintettek az állampolgárságra, mint ami feljogosítja őket arra, hogy a társadalmi reprodukcióhoz igénybe vegyék a bevándorlók munkáját. Noha a reprodukív munka megosztásában kétségtelenül megvannak a faji különbségek, az állampolgárság talán jobban magyarázhatja a házimunkások esélyeinek egyenlőtlenségét (mint ahogyan a helyi babysitterek kétségtelenül kevésbé vannak kiszolgáltatva a munkaadónak, mint a bevándorlók). És ne felejtjük el: a külföldi házimunkások helyzete nemcsak azért bizonytalan, mert a dokumentálatlanság jelentősen megnöveli a házimunka kockázatát,

és a kizsákmányolás esélyeit (ahogyan ezt láttuk Shaila példáján), hanem azért is, mert ahogyan Raj Hasim (1994) és Schecter (1998) rámutat, nagyon ritkán van társadalombiztosításuk. Mi lesz velük, ha végül nem kapják meg az új országban az állampolgárságot, és vissza kell térniük hazájukba, ahol szintén nincs biztosításuk? Ki gondoskodik róluk akkor, ha majd ők szorulnak rá a gondoskodásra? Ezek a kérdések mindenesetre rámutatnak az állampolgárság fontos szerepére a fizetett házimunka globális megosztásának továbbgondolásában.

A fenti kitérő után szeretnék rátérni a rendszerkritikus irodalom másik olyan, sokszor implicit feltevésére, ami az ortodox marxista hagyomány kritikátlan átvételéből ered. Ez pedig az a feltevés, hogy a házimunkások homogén társadalmi „osztályt” alkotnak, holott valójában nagyon is rétegzett csoporttól van szó. Ebből a szempontból értékes kritikát ad Parrenas (2000), aki leírja, hogy számos, külföldön dolgozó Fülöp-szigeteki nő fogad fel valakit otthon, hogy elvégezze az ő munkáját: „Ez a munkamegosztás, amit én a gondoskodás nemzetközi transzferének nevezek, a reprodukív munka hármasságát jelenti a küldő és fogadó országok között. Miközben a privilegizált osztálybeli nők olcsó bérért dolgoztatják a Fülöp-szigeteki bevándorlókat, addig az utóbbiak még annál is alacsonyabb bérért vesznek fel otthon Fülöp-szigeteki szolgálókat. A gondoskodás nemzetközi transzferében a Fülöp-szigeteken alkalmazott házimunkások alkotják a leginkább kizsákmányolt csoportot” (Parrenas 2000, 561, 573).

Ha figyelembe vesszük Parrenas eredményeit, és a házimunkások tapasztalatának heterogenitását, vajmi nehezen konstruálhatunk egységes „osztályt” a háztartási alkalmazottakból. Bármekkora hajlamunk is van az aufklérizmusra, nem szabad optimistán feltennünk, hogy a házimunkások olyan „osztálytudatot” alakítanak ki, amely kritikus-sá teszi őket minden olyan rendszerrel szemben, ahol egyes emberek szolgálni kényszerülnek másokat. Hogy a kritika mennyire nem általános, arra nézve idézzük Parrenas egyik interjúalanyát: „Amikor hazamegyek, én akarok lenni a ház úrnője. Azt akarom, hogy legyen valaki, aki megfőzi a kávémat és felszolgálja az ételt. Ez jó. Így vehet az ember elégtételt a sok sértésért, amit korábban lenyelt. Ezért érdemes küzdeni” (Parrenas 2000, 575). A rendszerkritikus feminista paradigma szerint azonban éppen nem ezért, hanem ez *ellen* kell(ene) küzdeni. Nem lehetetlen, persze, hogy a bevándorló házimunkások öntudatosan kiálljanak a jogaikért, és követeljék a nagyobb állampolgári egyenlőséget, vagy síkra szálljanak közös érdekeikért; de a politikai szervezkedés akadályait (mint például az alkalmazottak közti fizikai távolság, a munkaadók ellenzése, az információ hiánya, a kiszolgáltatottság és sok esetben az illegális munka) csakúgy, mint a politikai tudat individualizálódását (értem ez alatt a Parrenas által felrajzolt nemzetközi munkamegosztást) a legjobb szándékú rendszerkritikus szakirodalom sem kerülheti meg.

Visszatérnek a háztartási alkalmazottak? Adalékok a további kutatáshoz

A nemzetközi statisztikai adatok és a tanulmányban feldolgozott szakirodalom tükrében egyértelműen leszögezhetjük: a fizetett házimunka az 1970-es években javuló lassú kihalással szöges ellentétben új reneszánszát éli korunk „globalizált” tár-

sadalmaiban. Nem véletlenül emelem ki a globalizációt: a reprodukív munka globális újraelosztásában egyre nagyobb szerepet kap a fejlődő országokból a fejlettebbekbe irányuló migráció, és a neoliberális kapitalizmus, ami a kisebb állam következetes hirdetésével a bevándorló munkásokra hárítja a reprodukív költségek jelentős részét. (Gondolok itt például arra, hogy az angolszász országokban a bölcsőde és az óvoda olyan drága vagy olyan ritka intézmény, hogy sokszor olcsóbb megoldás a bentlakó babsitter alkalmazása). A kérdés tehát nem az, hogy a jelenség létezik-e vagy nem, hanem inkább az, hogyan vélekedjünk róla – és ezt próbáltam meg a paradigmák bemutatásával körbejárni.

Jeleztem, hogy ha nagyon sarkítjuk, akkor két eltérő értékelés csap össze: az egyik alapvetően hasznosnak tekinti a fizetett házimunkát, és azokat a kölcsönös előnyöket hangsúlyozza, amelyekhez ez a viszony juttatja a munkaadót és az alkalmazottat. A másik egészében véve helyteleníti a fizetett házimunka intézményét, mert az ember kiszolgáltatottságának és fokozott kizsákmányolásának egyik megnyilvánulását látja a háztartási alkalmazott szakmájában. Paradigmáink közül a modernizációs elmélet állt a legközelebb ahhoz, hogy revidálja a „cseleedsors” Kelet-Európában különösen negatív konnotációját; de respektálnunk kell azon történeti munkák eredményeit, amelyek azt demonstrálják, hogy a szolgálat a felfelé való mobilitásnak is utat nyithatott. A szegmentált munkaerőpiac elmélete differenciáltabban vizsgálta meg a mobilitás kérdését, és azokat a tényezőket kereste, amelyek bizonyos csoportok esetében meggátolták a felfelé való mobilitást. Végezetül, ahogyan láttuk, a rendszerkritikus feminista paradigma állt a legközelebb a fizetett házimunka intézményének negatív értékeléséhez: a szerzők a nők migrációjában általában nem a mobilitást, hanem a kényszerűségét hangsúlyozzák.

Mivel a tanulmányhoz nem végeztem empirikus kutatómunkát, tudományos értékelésre nem vállalkozom. Az áttekintett szakirodalom alapján a rendszerkritikus feminista paradigmát tartom a legadekvátabbnak a globális összefüggések megértésében, amelyek a reprodukív munka nemzetközi újraelosztását irányítják; és jeleztem, hogy melyik irányokba tartom különösen perspektivikusnak a további vizsgálódást (az állampolgárság és a házimunkások társadalmi-politikai tudata). Ha értékelni akarjuk a fizetett házimunka mai reneszánszát, mindenképpen előnyben részesíteném módszer-tanilag az életút-kutatásokat (a harmadik paradigma alá sorolt szakirodalom nagy része életút-interjú kutatásokon és résztvevő megfigyelésen alapult). Az alábbiakban szeretnék felvázolni néhány olyan szempontot, amelyeket érdemes figyelembe venni egy későbbi kutatás megtervezésénél, ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen irányba befolyásolja a háztartási alkalmazottak életét a reprodukív munkában való részvétel.

Vegyük először a „kereslet” oldalát! Két csoportot különböztethetünk meg aszerint, hogy csak egy bizonyos életszakaszban igénylik-e a külső segítséget a reprodukív munkában, vagy pedig állandóan szükségük van az alkalmazottra vagy alkalmazottakra. Az első csoportba sorolhatjuk például a kisgyerekes családokat. Ahogyan már írtam, elegendő állami intézmény híján a dolgozó nőknek sokszor egyszerűen nincs más választásuk, mint külső segítséget keresni, ha vissza akarnak menni a munkába. Hochschild (1989) arra a következtetésre jut, hogy szemben az „új férfi” optimista prognózisával, a kétkeresős családokban is jórészt a nőkre hárul a házimunka és a gyermeknevelés. Mivel a dupla terhet sokszor nehezen bírják ki a kapcsolatok, a

házimunkás alkalmazása a felek közötti feszültséget is csökkentheti.⁹ A Gregson és Lowe (1994) könyvében szereplő, dolgozó nők tipikusan azzal indokolták a babysitter választását, hogy olcsóbb, mint az óvoda: „és aztán valaki azt mondta, fogadjunk babysittert. Először azt gondoltuk, hogy szóba sem jöhet, részint anyagi okok miatt, részint meg azért, mert olyan elit-íze volt - a gyerek egész nap otthon ül, és valaki felügyel rá. Nekem az volt a fontos, hogy más gyerekekkel legyen együtt. De tényleg nem volt más megoldás” (Gregson és Lowe 1994, 114). Az ide tartozó családok tipikusan az életútnak abban a szakaszában igénylik a házimunkát, amikor kis gyermekeik vannak, de általában akkor is bejárókat alkalmaznak (Gregson és Lowe 1994). A két szerző interjúalanyai a babysitter mellett heti 1-2 alkalommal takarítónő segítségét is igénybe vették.

A másik csoportba tartoznak azok, akik gyermekeik számától és az életszakasztól függetlenül az életstílusok kiszolgálására alkalmaznak házimunkásokat (tipikusan többet). Itt általában bentlakó munkásokról van szó, akiknek feladata a család társadalmi státuszának és luxusigényeinek (másképpen: életstílusának) kiszolgálása. Vegyük például Irene panaszát: „egy gyönyörű, nagy házban laknak, mindenhol fehér szőnyeg. Három kutyájuk van. Gyűlölöm azokat a hosszú, hosszú szőrű kutyákat. Egész nap takarítok utánuk, mert egyetlen szőrszál is meglátszik a fehér szőnyegen” (Anderson 2000, 16). Van némi bizonyíték arra, hogy a dolgozó nők jobban megbecsülik a háztartási alkalmazottakat (Romero 1987; Hondagneu Sotelo and Avila 1997), mint a második csoportba tartozó munkaadók. Mivel azonban szisztematikus összehasonlításra nem került sor, érdemes lenne megvizsgálni, hogy van-e különbség, és ha igen, akkor milyen a két csoport munkaadóinak a házimunkásokhoz való viszonyában.

Ami a „kínálat” oldalát illeti, ott két tényezőt érdemes figyelembe venni: a házimunkás családi státuszát a munkakezdés időpontjában, és a munkában eltöltött időt. A saját családdal még nem rendelkező lányok két csoportját különböztethetjük meg. Az első csoportban a lányok, mint Vicky is, azért kezdenek el dolgozni, hogy támogassák rászoruló családjukat; általában ez jellemzi a gazdagabb országokba irányuló női migrációt. A második csoportba tartozó lányok azért keresnek munkát, hogy saját magukra költsék az így megkeresett pénzt, tapasztalatot szerezzenek, mint jövőendő édesanyák és háziasszonyok, vagy új ismeretekre tegyenek szert (például nyelvtanulás). Gregson és Lowe brit interjúalanyai többnyire azért vállalták a gyermekfelügyeletet, mert szerettek gyerekekkel foglalkozni: „Mindig is szerettem a gyerekeket. Úgy értem, azóta vigyáztam rájuk, mióta fel tudtam emelni egy gyereket. És közel is laktunk a családhoz. Ma is vigyázok a gyerekeikre. És a szünidőben ez volt a főállású munkám” (Gregson és Lowe 1994, 150). Az au-pairek esetében nyilván sokrétűbb a motiváció, és tekintve a közvetítés szabályozatlanságát, az is előfordulhat, hogy a vállalkozók nincsenek tisztában a gyerekekkel együtt járó munkával. Ebben az irányba is hasznos lenne a további kutatás.

9 A változó nemi szerepekről lásd például: Nave Herz (1997), Scott (1997), Layte (1999). Az elemzések jelentős változást mutatnak a nők házimunkához való hozzáállásában: sok bizonyíték van arra, hogy minél több időt töltenek el a nők a felsőoktatásban, annál inkább hajlamosak megkérdőjelezni azt a hagyományos nézetet, hogy a háztartás „csak a nő dolga”. Az persze kérdés, hogy a férfiak házimunka-képe milyen gyorsan változik. Hochschild (1989) a mélyinterjúban arra a következtetésre jut, hogy a férfiak ugyan azt hiszik, hogy egyenlően osztják meg a családban a házimunkát, de a valóságban a nőkre több feladat hárul, és ezért – no meg az egyenlő munkahelyi stressz miatt – hajszoltabbak, mint a férfiak.

Külön csoportot alkotnak a családós nők, de itt is nagy különbséget találunk az állampolgárok és a bevándorlók között. Gregson és Lowe (1994) szerint több családós állampolgár szívesebben dolgozik bejárónőként, mint gyárban vagy irodában, mert rugalmasabbak a munkaórák, és így több időt tudnak a családjukkal tölteni. Egészen más a bevándorló nők helyzete, akik sokkal gyakrabban bentlakó házimunkások, és nemegyszer egész kontinens választja el őket a családjuktól. Ezek a nők a saját kisgyermekük gondozását is csak a családi hálózaton keresztül tudják megoldani (Parrenas 2000; Mattingly 2001).

Sajnos, nincsenek átfogó adatok arra, hogy mennyi időt töltenek el a nők háztartási alkalmazottként, noha kétségtelenül jelentős különbségek vannak az egyes csoportok között. Hasonlóan nincsenek adatok a mai házimunkások társadalmi mobilitásáról, és nincs átfogó kép arról, hogy mi is történik a bevándorló nőkkel: „foglalkozási gettóba” kerülnek? Szert tesznek olyan erőforrásokra vagy kapcsolatokra, amelyek segítségével kialakíthatnak a fogadó országban egy új identitást? Sikeres lesz a beilleszkedésük, vagy hazatérnek? És hogyan befolyásolja a transznacionális anyaság a gyerekeket? Talán korai válaszolni ezekre a kérdésekre; de ahhoz, hogy konkrét lépéseket lehessen javasolni a házimunkások helyzetének javítására, vagy integrációjára a fogadó országban, elengedhetetlen a további kutatás - mint ahogyan az sem lehet közömbös, hogyan illeszkednek „vissza” a hazatérő migránsok, és hogyan lehet ezt a folyamatot segíteni. Ahogyan Nicholas Lemann ironikusan megállapítja, elképzelhető, hogy egy évszázad múlva az Egyesült Államok odáig fejlődik, hogy a munkaerő negyede lesz házimunkás. Ha a helyzet egyelőre nem is ennyire drámai, kis kockázattal megjósolható, hogy a fizetett házimunka még sokáig munkát fog adni a kutatóknak – akármelyik értékelést részesítik is előnyben a fizetett házimunka globális reneszánszáról.

IRODALOM

- Anderson, B. (1997): Servants and Slaves: Europe's Domestic Workers. *Race and Class*, 39(1).
- Anderson, B. (2000): *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London: Zed Books.
- Anderson, B. (2001): Why Madam Has So Many Bathrobes: Demand for Migrant Domestic Workers in the EU. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 92(1).
- Bartha, E. (2008): Férfiak tükrében: Nőalakok Kosztolányi és Móricz regényeiben. *Múltunk*, 2.
- Bibó, I. (2001): *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Broom, L.–Smith, J.H. (1963): Bridging Occupations. *British Journal of Sociology*, 14.
- Chaney, E.M.–Castro, M.G. eds. (1989): *Muchachas No More: Household Workers in Latin America and the Caribbean*. Philadelphia: Temple University Press.
- Chaplin, D. (1978): Domestic Service and Industrialization. *Comparative Studies in Sociology*, 1.
- Chin, C.B.N. (1998): *In Service and Servitude: Foreign Female Domestic Workers and the Malaysian Modernity Project*. New York: Columbia University Press.
- Cock, J. (1980): Domestic Servants in the Political Economy of South Africa. *Africa Perspective*, 15.
- Cock, J. (1989): *Maids and Madams: Domestic Workers under Apartheid*. London: The Women's Press.

- Colen, S. (1989): Just a Little Respect: West Indian Domestic Workers in New York City. In Elsa M. Chaney and Mary Garcia Castro ed. 1989.
- Collver, A.–Langlois, E. (1962): The Female Labour Force in Metropolitan Areas: An International Comparison. *Economic Development and Cultural Change*, 10(4).
- Constable, N. (1999): At Home but Not at Home: Filipina Narratives of Ambivalent Returns. *Cultural Anthropology*, 14(2).
- Coser, L.A. (1973): Servants: The Obsolescence of an Occupational Role. *Social Forces*, 52(1).
- Cox, R. (2000): Exploring the Growth of Paid Domestic Labour: A Case Study of London. *Geography*, 85(3).
- Daniels, A.K. (1987): Invisible Work. *Social Problems*, 34(5).
- Enloe, C. (1989): *Bananas, Beaches and Bases*. London: Pandora.
- Gaitskell et al. (1984): Class, Race and Gender: Domestic Workers in South Africa. *Review of South African Political Economy*, 27/28.
- Gilligan, C. (1982): *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Glenn, E. (1981): Occupational Ghettoization: Japanese American Women and Domestic Service. *Ethnicity*, 8(4).
- Glenn, E. (1986): *Issei, Nisei, War Bride: Three Generations of Japanese American Women in Domestic Service*. Philadelphia: Temple University Press.
- Glenn, E. (1992): From Servitude to Service Work: Historical Continuities in the Racial Division of Paid Reproductive Labour. *Signs*, 18(1).
- Graham, H. (1983): Caring: A Labour of Love. In Finch, J.–Groves, D. eds. *A Labour of Love: Women, Work and Caring*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Graham, H. (1991): The Concept of Caring in Feminist Research: The Case of Domestic Service. *Sociology*, 25(1).
- Gregson, N.–Lowe, M. (1994): *Servicing the Middle Classes: Class, Gender and Waged Domestic Labour in Contemporary Britain*. London–New York: Routledge.
- Gyáni, G. (1983): *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest: Magvető.
- Heyzer et al. eds. (1994): *The Trade in Domestic Workers: Causes, Mechanisms and Consequences of International Migration*. London: Zed Books.
- Hochschild, A. (1989): *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. London: Piatkus.
- Hondagneu Sotelo, P. (1994): Regulating the Unregulated? Domestic Workers' Social Networks. *Social Problems*, 41(1).
- Hondagneu Sotelo, P.–Avila, E. (1997): I'm here but I'm there: The Meanings of Latina Transnational Motherhood. *Gender & Society*, 11(5).
- Katzman, D.M. (1981): *Seven Days a Week: Women and Domestic Service in Industrializing America*. Chicago: University of Illinois Press.
- Lawson, V.A. (1998): Hierarchical Households and Gendered Migration in Latin America: Feminist Extensions to Migration Research. *Progress in Human Geography*, 22(1).
- Layte, R. (1999): *Divided Time: Gender, Paid Employment and Domestic Labour*. Aldershot: Ashgate.
- Mattingly, D.J. (1999): Making Maids: U. S. Immigration Policy and Immigrant Domestic Workers. In Momson, J. ed.: *Gender, Migration and Domestic Service*. New York: Routledge.
- Mattingly, D.J. (2001): The Home and the World: Domestic Service and International Networks of Caring Labor. *Annals of the Association of American Geographers*, 91(2).
- McBride, T. (1976): *The Domestic Revolution: The Modernisation of Household Service in England and France 1820–1920*. London: Croom Helm.
- Milkman, R.–Reese, E.–Roth, B. (1998): The Macrosociology of Paid Domestic Labour. *Work and Occupations*, 25(4).

- Miller, J.B. (1976): *Toward a New Psychology of Women*. Boston: Beacon Press.
- Nave Herz, R. (1991): Historical Tendencies in the Development of Family Experiences and Labour Force Participation Patterns. In Heinz, W.R. ed.: *Theoretical Advances in Life Course Research*. Weinheim: Deutcher Studien Verlag.
- Nelson, M.K. (1990): Mothering Others's Children: The Experiences of Family day Care Providers. In Abel, E.K.–Nelson, M.K. eds.: *Circles of Care: Work and Identity in Women's Lives*. New York: State University of New York Press.
- Oakley, A. (1974a): *The Sociology of Housework*. London: Martin Robertson.
- Oakley, A. (1980): Reflections on The Study of Household Labor. In Berk, S.F. ed.: *Women and Household Labor*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Parrenas, R.S. (2000): Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labour. *Gender&Society*, 14(4).
- Parrenas, R.S. (2001): Transgressing the Nation State: The Partial Citizenship and Imagined (Global) Community of Migrant Filipina Domestic Workers. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 26(4).
- Pratt, G. (1999): From Registered Nurse to Registered Nanny: Discursive Geographies of Filipina Domestic Workers in Vancouver, B. C. *Economic Geography*, 75(3).
- Portes, A.–Castells, M.–Benton, L.A. eds. (1989): *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore, Md. : Johns Hopkins University Press.
- Raj Hasim, R. (1994): A Review of Migration and Labour Policies. In Heyzer et al. eds. *The Trade in Domestic Workers: Causes, Mechanisms and Consequences of International Migration*. London: Zed Books.
- Rollins, J. (1985): *Between Women: Domestic and their Employers*. Philadelphia: Temple University Press.
- Romero, M. (1987): Domestic Service in the Transition from Rural to Urban Life: The Case of La Chicana. *Women's Studies*, 13.
- Romero, M. (1992): *Maid in the U. S. A.* New York: Routledge, Chapman and Hall.
- Romero, M. (2001): Passing between the Worlds of Maid and Mistress: The Life of a Mexican Maid's Daughter. In Hertz, R.–Marshall, N.L. eds.: *Working Families: The Transformation of the American Home*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Salzinger, L. (1991): A Maid by Any Other Name: The Transformation of Dirty Work by Central American Immigrants. In Burawoy, M. et al. eds.: *Ethnography Unbound: Power and Resitance in the Modern Metropolis*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Sassen Koob, S. (1989): New York City's Informal Economy. In Portes,A.–Castells, M.–Benton, L.A. eds.: *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore–London: The John Hopkins University Press.
- Schechter, T. (1998): *Race, Class, Women and The State: The Case of Domestic Labour*. Montreal: Black Rose Books.
- Scott, J. (1997): Patterns of Change in Gender Role Attitudes. In Dench, G. ed.: *Rewriting the Sexual Contract: Collected Views on Changing Relationships and Sexual Divisions of Labour*. London: Institute of Community Studies.
- Sutherland, D.E. (1981): *Americans and their Servants: Domestic Service in the United States from 1800 to 1920*. Baton Rouge–London: Louisiana State University Press.
- Wallerstein, I. (1991): The Myrdal Legacy: Racism and Underdevelopment as Dilemmas. In Wallerstein, I.: *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth Century Paradigms*. Cambridge: Polity Press.
- Wijers, M.–Lap Chew, L. eds. (1999): *Trafficking in Women: Forced Labour and Slavery Like Practices in Marriage, Domestic Labour and Prostitution*. Utrecht: Foundation Against Trafficking in Women.